

"İQTİSADI İSLAHATLAR" elmi-analitik jurnal

AZƏRBAYCANDA BÜDCƏ QAYDALARININ TƏHLİLİ VƏ FİSKAL DAYANIQLIQ

№2 (11)-2024

Vüsal Qasımlı

İqtisad elmləri doktoru, Professor

Azərbaycan Respublikası

İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin icraçı direktoru

Orxan Sadıqov

Azərbaycan Respublikası

İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin

Monitorinq və qiymətləndirmə şöbəsinin müdiri

Arzu Süleymanov

İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, Dosent

Azərbaycan Respublikası

İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin

Səmərəliliyin qiymətləndirilməsi sektorunun müdiri

qasimlivusal@yahoo.com

orkhan.sadigov@ereforms.gov.az

arzu.suleymanov@ereforms.gov.az

AZƏRBAYCANDA BÜDCƏ QAYDALARININ TƏHLİLİ VƏ FİSKAL DAYANIQLIQ

Vüsal Qasımlı

İqtisad elmləri doktoru, Professor

Azərbaycan Respublikası

İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin icraçı direktoru

Orxan Sadıqov

Azərbaycan Respublikası

İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin

Monitoring və qiymətləndirmə şöbəsinin müdiri

Arzu Süleymanov

İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, Dosent

Azərbaycan Respublikası

İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin

Səmərəliliyin qiymətləndirilməsi sektorunun müdiri

XÜLASƏ

Təqdim olunan məqalədə Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün fiskal siyasət və büdcə qaydaları təhlil edilmiş, mövcud vəziyyət araşdırılmış və (i) icmal büdcənin qeyri-neft baza kəsinin qeyri-neft ümumi daxili məhsula nisbət göstəricisi; (ii) dövlət borcunun ümumi daxili məhsula nisbət göstəricisi ekonometrik əsasda qiymətləndirilmişdir. Qiymətləndirmələrdə fiskal blokun 2003-2023-cü illəri əhatə edən rəsmi statistik məlumatları istifadə edilmişdir.

Həmçinin qeyri-neft/qaz Ümumi Daxili Məhsulun (ÜDM) iqtisadi fəaliyyət sahələri üzrə bölgüsü təhlil edilmiş, həmin iqtisadi fəaliyyət sahələrinin Xərclər-Buraxılış modeli əsasında multiplikator əmsalları hesablanmış, icmal büdcənin baza xərclərinin dəyişməsinin ticari və qeyri-ticari ÜDM-ə təsirləri ekonometrik qiymətləndirilmişdir.

Aparılmış təhlil və qiymətləndirmələrdə dünya təcrübəsi, xüsusilə də Beynəlxalq Valyuta Fondunun (BVF) metodoloji yanaşması və ölkə təcrübələri diqqətə alınmışdır.

Nəticədə, (i) icmal büdcənin qeyri-neft baza kəsinin qeyri-neft ÜDM-ə nisbət göstəricisinin sifra yığılma meyli göstərməsi; (ii) icmal büdcənin baza xərclərinin artımı qeyri-ticari qeyri-neft ÜDM-in daha çox artımına səbəb olması; (iii) icmal büdcənin qeyri-neft gəlirlərinin ticari qeyri-neft ÜDM-dən daha ciddi asılı olduğu; (iv) əməliyyat lövbərinə uyğun olaraq dövlət büdcəsinin qeyri-neft gəlirlərinin dövlət büdcəsinin cari xərclərində faiz payının artan dinamikasının davam etməsi; (v) büdcə qaydasına əsasən dövlət borcunun ÜDM-ə nisbət göstəricisində azalma qeydə alınsa da, dövlət zəmanəti ilə götürülmüş borcların dövlət borcuna

daxil edilmədiyini nəzərə alıqda dövlətin makro-fiskal dayanıqlığı üçün risk daşması əldə edilmişdir.

Açar sözlər: Fiskal qaydalar, büdcə qaydaları, icmal büdcənin qeyri-neft baza kəsiri, qeyri-neft ÜDM, dövlət borcu, dövlət zəmanətli borclar.

JEL kodu: H60; H61; E60; E62;

GİRİŞ

Dövlət büdcəsinin neft gəlirlərindən asılılığın azaldılması, iqtisadi risklərin minimuma endirilməsi qeyri-neft sektorunun dayanıqlı inkişafı ilə təmin olunur. Qeyri-neft sektorunun inkişafı dövlətin qeyri-neft gəlirlərini artırmaqla, dövlət büdcəsinin neftdən asılılığını azaltmağa xidmət edir. Bununla yanaşı, qeyri-neft sektorunun dayanıqlı inkişafı fiskal çərçivədə dövlət büdcəsi xərclərinin səmərəli istifadəsi ilə sıx əlaqəlidir. Çünki büdcə xərcləri iqtisadiyyatın diversifikasiyasına və qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəldilən investisiyaları müəyyənləşdirir.

“Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən iki qayda və ya lövbər müəyyən edilir [1]:

- icmal büdcənin qeyri-neft baza kəsirinin qeyri-neft ümumi daxili məhsula nisbət göstəricisi;
- dövlət borcunun ümumi daxili məhsula nisbət göstəricisi.

İcmal büdcənin qeyri-neft baza kəsirinin qeyri-neft ÜDM-ə nisbət göstəricisindən əsasən təbii sərvətlərdən, xüsusən də neft və qazdan asılı olan ölkələrdə istifadə olunur. Bu yanaşma belə ölkələrin dövlət maliyyəsini daha davamlı şəkildə idarə etməsinə, neft gəlirlərinin dəyişkənliyindən asılılığı azaltmasına və əsas fiskal siyasətin effektivliyini qorumasına kömək edir.

İcmal büdcənin qeyri-neft baza kəsirinin qeyri-neft ümumi daxili məhsula nisbət göstəricisinin və dövlət borcunun ümumi daxili məhsula nisbət göstəricisinin ortamüddətli dövr üzrə hədəflənən yuxarı hədlərinin, habelə 2024-cü ilin sonuna hədəflənən icmal büdcənin qeyri-neft baza kəsirinin qeyri-neft ümumi daxili məhsula nisbət göstəricisinin yuxarı həddinin müəyyən edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 oktyabr 2023-cü il tarixli Fərmanına əsasən icmal büdcənin qeyri-neft baza kəsirinin qeyri-neft ümumi daxili məhsula nisbət göstəricisinin ortamüddətli dövr üzrə hədəflənən yuxarı həddi 17,5 faiz, 2024-cü ilin sonuna isə 24,0 faiz müəyyən edilmişdir (2023-cü il üzrə hədəflənən yuxarı həddən 1.0 faiz-bənd az) [4].

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2018-ci il 24 avqust tarixli 424 nömrəli Sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasında dövlət borcunun idarə edilməsinə dair orta və uzun müddət üçün Strategiya” təsdiq edilmişdir. Bu sənədə əsasən müəyyən olunan hədəflərin mütəmadi əsasda yenidən qiymətləndirilməsinin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur [2].

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli 2469 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” çərçivəsində növbəti onillikdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına dair beş milli prioritetin reallaşdırılması nəzərdə tutulmuş, “Dayanıqlı artan rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat” milli prioriteti çərçivəsində

dövlət və kvazi – dövlət borcunun idarə edilməsi üzrə bir sıra əsaslar və tapşırıqlar müəyyən olunmuşdur. Bununla yanaşı, koronavirus (COVID-19) pandemiyasının makroiqtisadi sabitliyə, ölkədə məşğulluq məsələlərinə və sahibkarlıq subyektlərinə mənfi təsirindən, digər tərəfdən isə Vətən müharibəsində qazanılmış Zəfər nəticəsində işğaldan azad edilmiş bölgələrin bərpa və yenidən qurulması zərurətindən irəli gələn yeni sosial-iqtisadi çağırışlar meydana gəlmiş, mövcud strategiyanın yenilənməsi zərurəti yaranmışdır [3].

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2018-ci il 24 avqust tarixli 424 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş mövcud Strategiya sənədində müəyyən olunan əsas istiqamətlər və məqsədlər dəyişməz olaraq qalmaqla, "Azərbaycan Respublikasında dövlət borcunun idarə edilməsinə dair orta və uzun müddət üçün Strategiyanın 2022– 2025-ci illər üzrə yenilənməsi çərçivəsi" 2022– 2025-ci illər ərzində dövlət borcunların idarə edilməsi çərçivəsini müəyyən edir və 2030-cu ilin sonunadək olan dövr üçün uzunmüddətli baxışı özündə ehtiva edir [3].

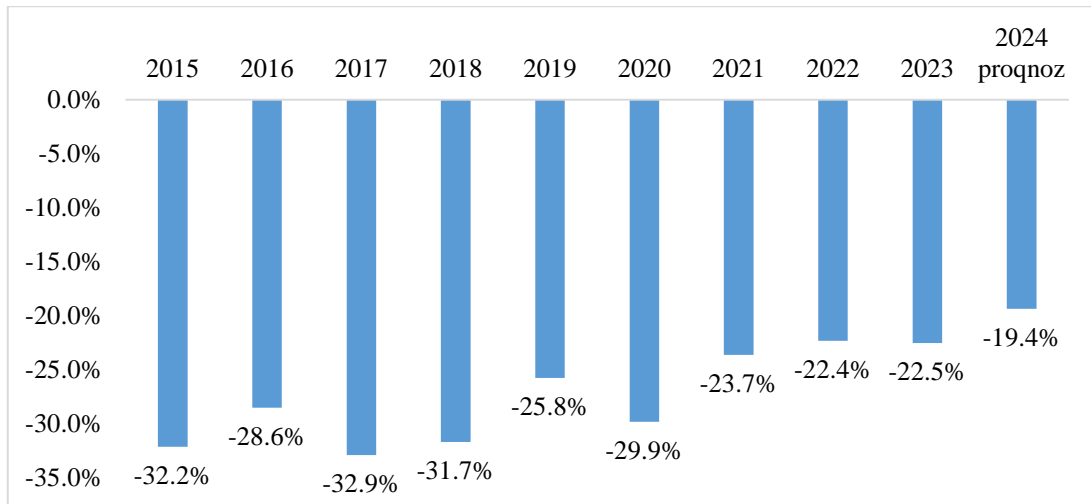
Qeyd olunanları nəzərə alaraq, təqdim olunan məqalədə:

- Azərbaycan iqtisadiyyatında dövlət büdcəsi, icmal büdcə, dövlət borcu, icmal büdcənin gəlirləri, icmal büdcənin qeyri-neft gəlirləri təhlil edilmiş;
- Beynəlxalq təcrübə, xüsusilə də, beynəlxalq təşkilatların metodoloji yanaşmaları araşdırılmış;
- İcmal büdcənin qeyri-neft baza kəsinin qeyri-neft ümumi daxili məhsula nisbət göstəricisi və dövlət borcunun ümumi daxili məhsula nisbət göstəricisi üzrə ekonometrik qiymətləndirmələr aparılmış;
- İcmal büdcənin baza xərclərinin dəyişməsinin ticari və qeyri-ticari ÜDM-ə təsirlərinin ekonometrik qiymətləndirilmişdir;
- Dövlət büdcəsinin qeyri-neft gəlirləri və dövlət büdcəsinin cari xərcləri arasında əlaqənin təhlili yerinə yetirilmiş;
- Dövlət borcunun strukturu araşdırılmış, dövlət zəmanətli borclar və xalis maliyyə aktivləri təhlil edilmiş;
- Təhlil və qiymətləndirmələrə əsaslanaraq, fiskal dayanıqlılıq və büdcə qaydaları ilə bağlı konkret təkliflər verilmişdir.

AZƏRBAYCANDA BÜDCƏ QAYDALARI VƏ FİSKAL BLOKUN MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

"Büdcə sistemi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən fiskal siyasət icmal büdcənin qeyri-neft baza kəsinin qeyri-neft ümumi daxili məhsula nisbət göstəricisinin və dövlət borcunun ÜDM-ə nisbət göstəricisinin hesablanması əsasında həyata keçirilir [1].

İcmal büdcənin qeyri-neft baza kəsinin qeyri-neft ÜDM-ə nisbət göstəricisinin illər üzrə dinamikası aşağıdakı diaqramda təsvir edilmişdir.

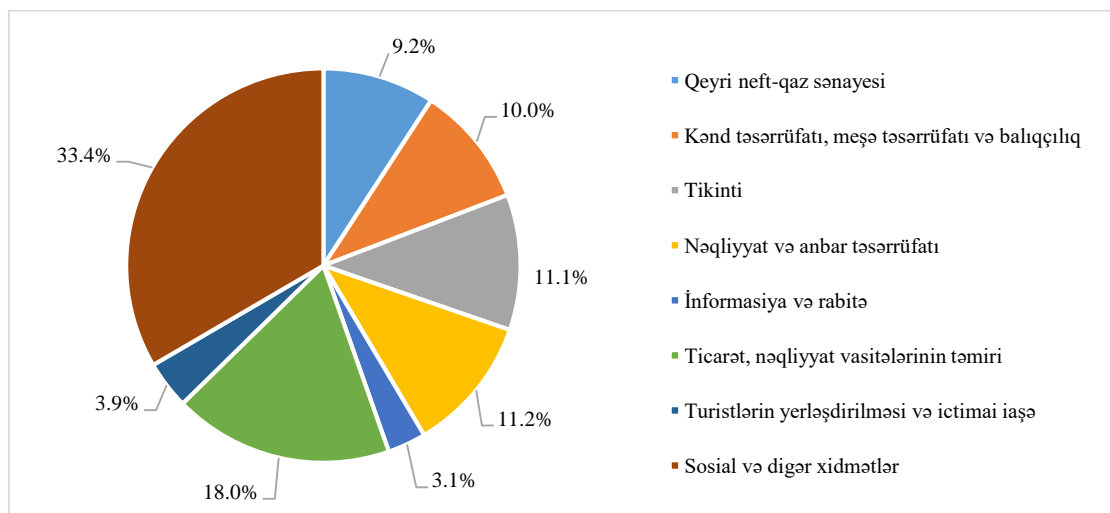

Şəkil 1. İcmal büdcənin qeyri-neft baza kəsirinin qeyri-neft ÜDM-ə nisbəti (%) [25]

Mənbə: DSK məlumatları əsasında hesablanmışdır.

Yuxarıda göstərilən şəkildə 2015-2024-cü illər üzrə icmal büdcənin qeyri-neft baza kəsirinin qeyri-neft ÜDM-ə nisbət göstəricisi hesablanmışdır. 2024-cü ilin hesablamaları icmal büdcənin ilkin proqnoz göstəricilərinə əsaslanır.

Büdcə qaydasında da, göründüyü kimi icmal büdcənin qeyri-neft baza kəsirinin qeyri-neft ÜDM-ə nisbət göstəricisinin əsas parametrlərindən biri qeyri-neft ÜDM-dir. Qeyri-neft ÜDM-in strukturunun təhlil edilməsi büdcə xərclərinin təyinatının və onun yaradacağı multiplikativ effektlərin müəyyən edilməsi baxımından faydalıdır.

Şəkil 2. Qeyri-neft ÜDM-in strukturunu (2023-cü il üzrə, %-lə) [26]

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının məlumatları əsasında hazırlanmışdır.

Şəkildə 2023-cü ilin statistik məlumatlarına əsaslanır. Demək olar ki, son 5 il üzrə faiz payları ciddi bir dinamika göstərmir. Bu baxımdan da, 2023-cü ilin statistik məlumatları üzrə strukturun təhlil edilməsi ümumi mənzərəni tam ifadə edə bilər. Belə ki, qeyri-neft ÜDM-də ən yüksək paya sahib olan iqtisadi sahə Sosial və digər xidmətlər (33.4 %) sahəsidir. Digər yüksək

paya malik olan sahələr kimi Ticarət, nəqliyyat vasitələrinin təmiri (18.0 %), Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı (11.2 %), Tikinti (11.1 %) və Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq (10.0 %) iqtisadi sahələrini qeyd etmək olar.

Qeyd olunan iqtisadi sahələr üzrə investisiya qoyuluşlarının ümumi iqtisadiyyat üzrə yaradacağı multiplikativ effektlərin ölçüsü DSK-nın təqdim etdiyi 2021-ci ilin məhsul və xidmətlərin istehsalı və bölüşdürülməsinin sahələrarası balans cədvəli əsasında hazırlanmış olan 19 iqtisadi fəaliyyət sahəsi üzrə Leontyevin Xərclər-Buraxılış modeli əsasında qiymətləndirilmişdir. Məhsul və xidmətlərin istehsalı və bölüşdürülməsinin sahələrarası balans cədvəlləri DSK tərəfindən 5 ildən bir tərtib olunur.

Cədvəl 1.

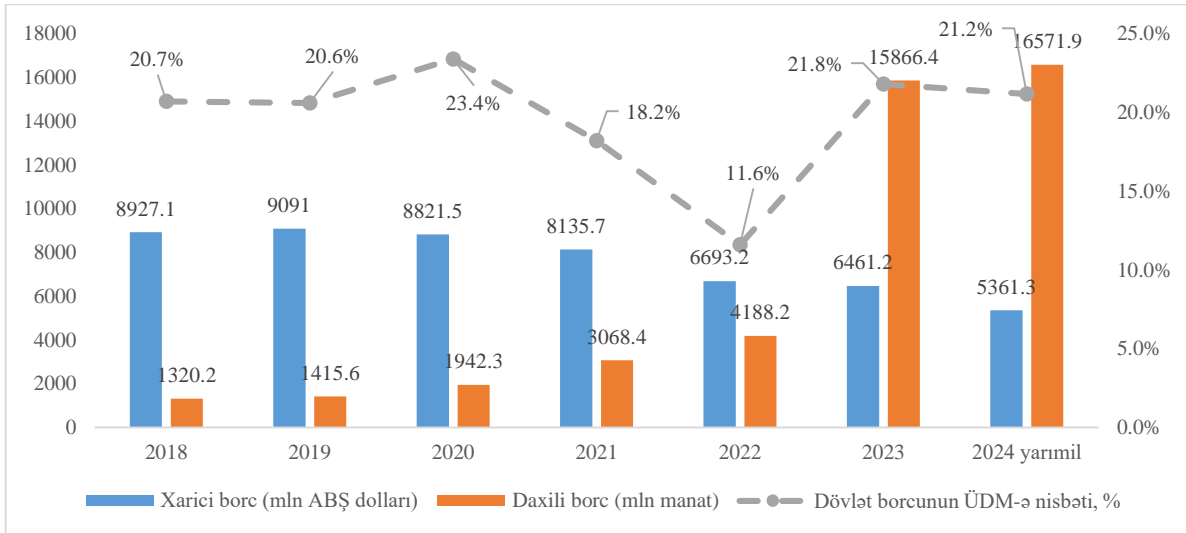
İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə multiplikator əmsalları [25]

İqtisadi fəaliyyət növünün adı	Multiplikator əmsalı
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	1.628
Tikinti	1.621
Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	1.448
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	1.359
Sosial xidmətlər	1.736

Mənbə: DSK məlumatları əsasında hazırlanmış Xərclər-Buraxılış modelindən hesablanmışdır

Xərclər-Buraxılış modeli əsasında hesablanmış olan multiplikator əmsalları qeyd olunan sahələrə investisiya qoyuluşlarının birbaşa, dolayı və qarışıq təsirləri nəzərə alınmaqla ümumi iqtisadiyyata təsirlərinin effektiv olduğunu deməyə əsas verir. Xüsusilə də, qeyri-neft ÜDM-də payı yüksək olan sosial xidmətlər iqtisadi sahəsinin multiplikator əmsalı kifayət qədər yüksəkdir.

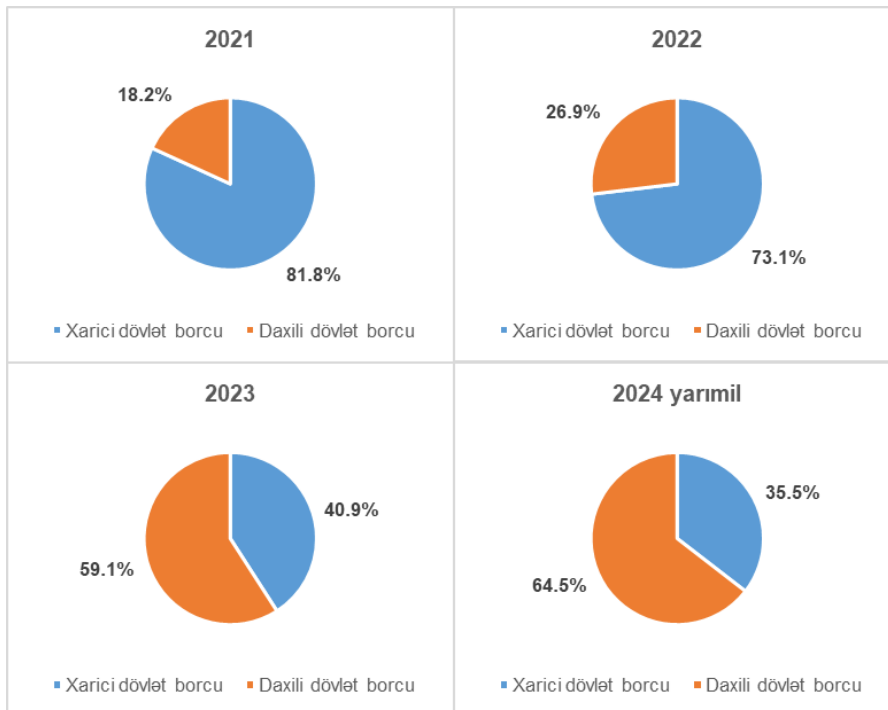
Büdcə qaydalarında da, qeyud olunduğu kimi, ikinci əsas göstərici dövlət borcunun ÜDM-ə nisbət göstəricisidir. Hesabat dövrünə olan məlumatlara görə, ümumi dövlət borcu 2024-cü ilin əvvəli ilə müqayisədə 26850.4 milyon manatdan 1164.3 milyon manat həcmində azalaraq 1 iyul 2024-cü il tarixinə 25686.1 milyon manat təşkil edib. Ümumi dövlət borcunun ÜDM-ə nisbəti isə 2024-cü ilin əvvəli ilə müqayisədə 21.8 faizdən 0.6 faiz bəndi azalaraq, 2024-cü il üzrə 121342.5 milyon manat həcmində proqnozlaşdırılan ÜDM-in 21.2 faizini təşkil edib və Strategiya ilə müəyyən olunmuş yuxarı həddən aşağı çərçivədə qərarlaşıb [5, 6].

Şəkil 3. Dövlət borcunun illər üzrə göstəricisi [5, 6]

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi, "Dövlət borcu üzrə statistik bülleten 2023".

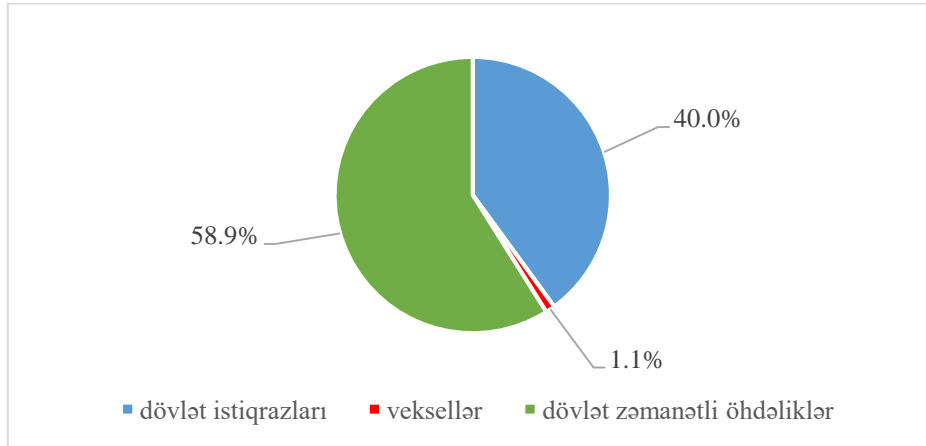
Dövlət borcunun daxili və xarici dövlət borcu olmaqla strukturunda 2023-cü ildən daxili dövlət borcu kəskin olaraq artmışdır. Xarici dövlət borcu isə baxılan 2018-2024 (2024-cü il yarımil olmaqla) illər aralığında azalan dinamika göstərir. Belə ki, xarici dövlət borcu 2018-ci illə müqayisədə 2023-cü ilin sonunda 27.6% azalaraq 6461.2 milyon ABŞ dolları olmuşdur. Bu isə, 2023-cü ildə ÜDM-in 8.9%-ni təşkil edir.

Şəkil 4. Dövlət borcunun daxili və xarici borc olmaqla bölgüsü (%-lə) [5, 6]

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi, "Dövlət borcu üzrə statistik bülleten 2023".

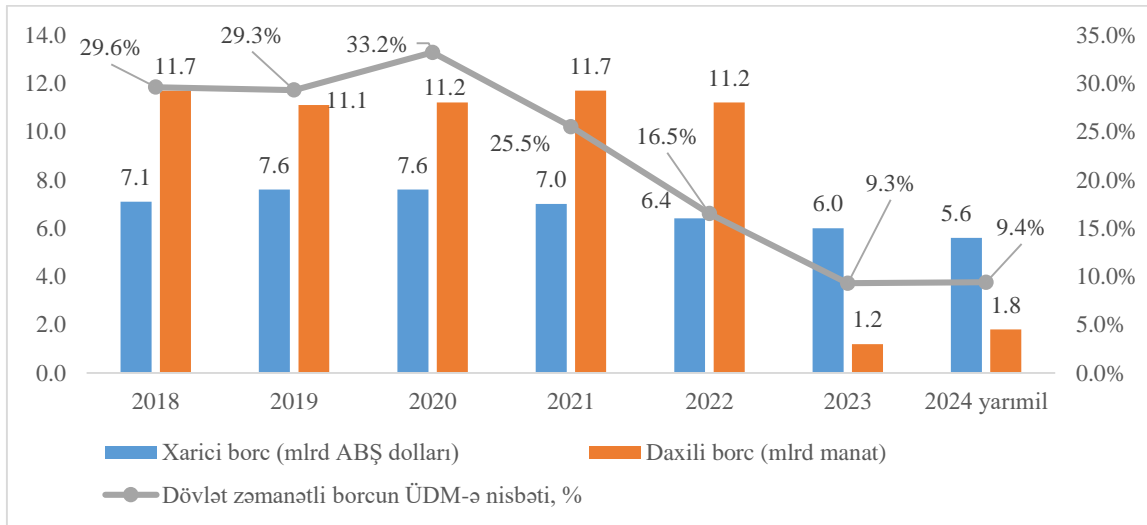
Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi tərəfindən hazırlanan "Dövlət borcu üzrə statistik bülleten"ində də qeyd olunduğu kimi, 2023-cü il üzrə daxili dövlət borcunun 6339.9 mln manatı dövriyyədə olan dövlət istiqrazlarının, 175.5 mln manatı buraxılmış veksellərin, 9351.0 mln manatı isə hökumətin üzərinə götürdüyü dövlət zəmanətli öhdəliklərin payına düşür.

Şəkil 5. Daxili dövlət borcunun 2023-cü il üzrə strukturu (%-lə) [5, 6]

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi "Dövlət borcu üzrə statistik bülleten 2023".

Aşağıdakı şəkildə dövlət zəmanətli borcların xarici borc, daxili borc olmaqla illər üzrə strukturu verilmiş, eyni zamanda dövlət zəmanətli borcların ÜDM-də faiz payı hesablanmışdır.

Şəkil 6. Dövlət zəmanətli borcun illər üzrə göstəricisi [5, 6]

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi "Dövlət borcu üzrə statistik bülleten 2023".

2024-cü il 1 iyul tarixinə dövlət zəmanətli borcun məbləği (daxili və xarici borc) 11407.1 milyon manat olmaqla 2024-cü il üzrə proqnozlaşdırılan illik ÜDM-in 9,4%-ni təşkil edir. Dövlət zəmanətinin 9599.2 milyon manatı (5646.6 milyon ABŞ dolları) və ya 84,2%-i xarici kreditlərin, 1807.9 milyon manatı və ya 15,8%-i isə daxili kreditlərin payına düşür.

2023-cü il üzrə dövlət borcunun ÜDM-ə nisbəti 21.8%-ə çatıb. 2024-cü ilin birinci yarımilində isə bu nisbət 21.6% təşkil edir. Bu, dövlət borcunun idarə olunması baxımından nisbətən stabil olduğunu göstərir, lakin son illərdə daxili borcun əhəmiyyətli artımı müşahidə olunur. Daxili borc üzrə manat ekvivalentində hər il artım müşahidə olunur. Bu tendensiya 2024-cü ilin birinci yarımilində də davam etmiş və bu da dövlət borcunun daxili mənbələr hesabına maliyyələşməsinə və xarici borcun daxili bələrlə əvəzlənməsinə daha çox diqqət verildiyini göstərir.

FİSKAL QAYDALAR ÜZRƏ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏ VƏ METODOLOJİ ÇƏRÇİVƏ

Resursla zəngin ölkələr tərəfindən qəbul edilən fiskal qaydalar əsasən dörd geniş kateqoriyaya bölünür: borc qaydası, büdcə balansı qaydası, xərc qaydası və gəlir qaydası. Hər bir qayda fiskal siyasətin müxtəlif aspektlərini tənzimləyir və resurs sərvətinin iqtisadi təsirlərini idarə etməyə kömək edir.

Borc qaydası. Borc qaydası adətən dövlət borcunun ÜDM-ə nisbətinin müəyyən bir səviyyədə yuxarı qalmasına mane olmağa yönəldilir. Bu qayda borcun davamlı şəkildə idarə olunmasını təmin edir və borcun riskli səviyyəyə çatmaması üçün tədbirlər görməyi nəzərdə tutur. Məsələn, borcun ÜDM-in müəyyən bir faizindən çox olmaması tələbi ilə fiskal dayanıqlıq qorunur.

Büdcə balansı qaydası. Büdcə balansı qaydası dövlət büdcəsinin xərclər və gəlirlər arasında tarazlığı qorumaq məqsədilə tətbiq edilir. Bu qayda adətən büdcə kəsirlərinin qarşısını almaq və ya onları nəzarət altında saxlamaq üçün nəzərdə tutulur. Resursla zəngin ölkələr üçün bu qayda vacibdir, çünki resurs gəlirləri qeyri-sabit ola bilər və büdcə balansının qorunması gələcəkdə fiskal dayanıqlığı təmin edir.

Xərc qaydası. Xərc qaydası dövlət xərclərinin müəyyən bir səviyyədə artıq olmaması üçün müəyyənləşdirilir. Bu qayda dövlət büdcəsinin qeyri-sabit resurs gəlirlərindən asılı olmaması və sabit xərcləmə siyasətinin qorunması məqsədi daşıyır. Resurs gəlirlərinin yüksək olduğu dövrlərdə belə, bu qayda artıq xərclərin qarşısını almağa və sabitlik yaratmağa kömək edir.

Gəlir qaydası. Gəlir qaydası resurs gəlirlərinin iqtisadi sabitlik üçün necə istifadə edilməli olduğunu tənzimləyir. Bu qayda resurs gəlirlərinin bir qisminin yığıma və ya ehtiyat fondlarına yönəldilməsini, qalan hissəsinin isə dayanıqlı inkişaf layihələrinə ayrılmasını təmin edir. Bu yanaşma resurs gəlirlərinin iqtisadiyyat üzərində yaratdığı təzyiqləri azaltmaq məqsədi daşıyır.

Ölkələr bu dörd fiskal qaydadan yalnız birini deyil, bir neçə qaydanı eyni zamanda tətbiq edə bilərlər və bu tez-tez rast gəlinən bir praktika sayılır. Resurs zəngin ölkələr resurs gəlirlərinin qeyri-sabitliyi və iqtisadi şoklara qarşı həssaslığı səbəbindən fiskal sabitliyi təmin etmək üçün çoxsaylı qaydalardan istifadə edirlər. Hər qayda fərqli fiskal aspektləri tənzimlədiyindən, onları birlikdə tətbiq etmək daha balanslı və dayanıqlı bir fiskal siyasət yaratmağa kömək edir.

Resursla zəngin ölkələr arasında ən geniş qəbul olunan fiskal qayda büdcə balansı qaydasıdır. Bu qayda, resurs gəlirlərinin sabitliyini və dövlət maliyyəsinin dayanıqlığını təmin etmək üçün istifadə olunur və resursla zəngin ölkələrin yarısından çoxu tərəfindən tətbiq edilir. Büdcə balansı qaydasının əsas məqsədi dövlət xərclərinin və gəlirlərinin balanslaşdırılmasını təmin etməkdir.

Büdcə balansı qaydası resursla zəngin ölkələrdə ən geniş tətbiq olunan fiskal qaydadır. Bu qayda, dövlət xərclərinin və gəlirlərinin tarazlığını qorumağa çalışır. Bununla yanaşı, bir çox

ölkə büdcə balansı qaydası ilə yanaşı **borc qaydası** və **xərc qaydasını** da tətbiq edir. Bu qaydalar dövlətin borc səviyyəsinə və xərclərinin idarə edilməsinə nəzarət edir.

BVF-nin hesabatlarına əsasən ölkə təcrübələrini aşağıdakı kimi verə bilərik: [19]

- Xərclər əsasən müvafiq proqramlarla iqtisadiyyata inyeksiya olunur (Kanada təcrübəsi);
- Bir sıra ölkələrdə iqtisadi konyunkturadan asılı olaraq dövlət borcunun ÜDM-də faiz nisbəti orta hesabla 30%-40% aralığındadır (İngiltərə Almaniya, Kanada təcrübəsi) və bəzi ölkələrdə (İran təcrübəsində) dövlət borcuna dövlət müəssisələrinin dövlət zəmanətli borcları da daxil edilir;
- Neft gəlirlərinin bir hissəsi ehtiyat fonda yönləndirilir, digər hissəsi bir sıra prioritet xərclərin qarşılınması üçün digər fondlara (məsələn, Rusiyada mövcud olan Milli Rifah Fondu (NWF)) yönəldilir. Dövlət büdcəsində əlavə xərclər yalnız qeyri-neft gəlirlərinin artımı hesabına maliyyələşdirilir. Bununla yanaşı qeyri-neft büdcə kəsinin ÜDM-in uzunmüddətli perspektivdə müəyyən səviyyəsində saxlanılması nəzərdə tutulur;
- Borc vəsaitləri büdcəyə daxil olub simasını dəyişməmişdən öncə hansı xərclərə yönəldilməsi müəyyən olunur. İnkişaf etmiş ölkələrin büdcə qaydaları göstərir ki, bu vəsaitlər cari xərclərin maliyyələşdirilməsinə yox, konkret investisiya xərclərinə yönəldilir (İngiltərə və Almaniya təcrübəsi);
- Ölkə təcrübələrində büdcə xərclərinin, icmal büdcənin büdcə kəsinin və qeyri-maliyyə aktivlərinin ÜDM-ə nisbətinin müəyyən bir səviyyədə saxlanılması tələbi qeyd olunur (Gürcüstan və İndoneziya təcrübəsi);
- Bir sıra ölkələrdə ümumi fiskal qaydalar qəbul olunsada, həmin ölkələrin mövcud qanunvericiliyinə, iqtisadi konyunkturasına uyğun olaraq daha çevik yenilənmələr tətbiq olunur. Belə ki, həmin ölkələrdə böhran zamanı fiskal qaydaların dayandırılması və yaxud yenidən baxılması mümkündür.

BVF-in 2001-ci il və 2014-cü ildə təqdim etdiyi dövlət maliyyəsi ilə bağlı statistik təlimatlarda dövlət borcu dedikdə **ümumi dövlət borcu (Gross debt)- bütün öhdəliklər və borc alətləri** nəzərdə tutulur [22].

Belə ki, dövlət borcunun tərkibinə əsas borc, əsas borc üzrə faiz borcu, borc qiymətli kağızları, dövlət zəmanətli proqramlar və digər borc alətləri daxil edilir. Ümumilikdə dövlət borcu bütövlükdə dövlət sektorunu, o cümlədən maliyyə və qeyri-maliyyə dövlət müəssisələri və mərkəzi bankın borclarını əhatə edir.

Yuxarıda qeyd olunan sonuncu hesabatda ümumi borcun tərkibinə dövlət zəmanətli borclar da daxil edilmişdir. **Xalis borc (net debt)** dedikdə isə dövlət borcu ilə digər borc alətlərinə uyğun olan maliyyə aktivlərini çıxmaqla əldə olunur.

Lakin qeyd olunmalıdır ki, bir çox ölkələrdə gross və net dövlət borcu hesablanarkən fərqli metodlardan və borc alətlərindən istifadə olunur.

İMF-in sonuncu göstəricilərində Azərbaycanın ümumi dövlət borcunun ÜDM-ə nisbəti **18.27%** göstərilib [23].

İMF-in fiskal məsələlər ilə bağlı 2024-cü ilin aprel nəşrində inkişaf etməkdə olan ölkələrdə dövlət borcunun ÜDM-ə nisbət göstəricisinin orta hesabla 58% olduğu və orta dövrdə bu göstəricinin az nisbətdə dəyişəcəyi qeyd olunur. Ümumilikdə İMF-in tövsiyələrinə əsasən fiskal tənzimləmənin iqtisadiyyat üzərində mənfi effekt yaratmaması üçün tədricən və davamlı formada aparılması, həm inkişaf etmiş ölkələrdə, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə borcun stabil saxlanılması və fiskal dayanıqlıq baxımından nisbət göstəricisinin tədricən azaldılması məqsəduyğun hesab olunur [24].

Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün tətbiq edilən metodologiya "Büdcə sistemi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişiklik edilməsi barədə" Azərbaycan

Respublikasının 2021-ci il 24 dekabr tarixli 440-VIQD nömrəli Qanununun tətbiqi, "Büdcə sistemi haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2002-ci il 31 oktyabr tarixli 809 nömrəli Fərmanında dəyişiklik edilməsi və "İcmal büdcənin qeyri-neft baza kəsininin qeyri-neft ümumi daxili məhsula nisbət göstəricisinin və dövlət borcunun ümumi daxili məhsula nisbət göstəricisinin hesablanması Qaydası"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 30 dekabr 2021-ci il 1568 nömrəli Fərmanına əsasən həyata keçirilir.

TƏHLİL VƏ QIYMƏTLƏNDİRMƏLƏR

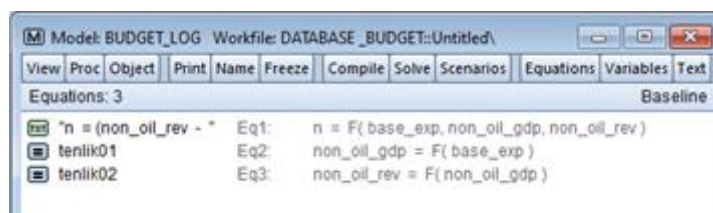
İCMAL BÜDCƏNİN QEYRİ-NEFT BAZA KƏSİRİNİN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Yuxarıda qeyd olunan qanunvericilik, nəzəri çərçivə və hesablama metodologiyasına əsaslanaraq icmal büdcənin qeyri-neft baza xərclərinin dəyişməsinin qeyri-neft ÜDM-ə, icmal büdcənin qeyri-neft gəlirlərinə və ümumilikdə icmal büdcənin qeyri-neft baza kəsininin qeyri-neft ÜDM-ə nisbət göstəricisinə necə təsir etdiyini qiymətləndirilməsi yerinə yetirilmişdir.

Qiymətləndirmə iki tərtibli ən kiçik kvadratlar üsulu tətbiq olunmaqla struktur tənlilər sisteminin həll edilməsinə əsaslanır. Model EViews statistik proqram paketində 2004-2024-cü ilin məlumatları əsasında (tənlilərdə zaman intervalı dataların emalı nöqtəyi-nəzərindən fərqli ola bilər) empirik olaraq qurulmuşdur.

Məlumat bazası:

- Qeyri-neft ÜDM (mln manat) (**non_oil_gdp**)
- İcmal büdcənin gəlirləri (mln manat) (**non_oil_rev**)
- Dövlət Neft Fondunun gəlirləri (mln manat)
- Dövlət büdcəsinin neft gəlirləri (mln manat)
- İcmal büdcənin xərcləri (mln manat) (**base_exp**)
- Dövlət borcu üzrə faiz ödənişləri (mln manat)
- Qeyri neft-qaz sənayesi sahəsi üzrə ÜDM (mln manat) (**non_oil_ind**)
- Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sahəsi üzrə ÜDM (mln manat) (**agriculture**)
- Tikinti sahəsi üzrə ÜDM (mln manat) (**construction**)
- Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı sahəsi üzrə ÜDM (mln manat) (**transport_ware**)
- İnformasiya və rabitə sahəsi üzrə ÜDM (mln manat) (**inf_com**)
- Ticarət, nəqliyyat vasitələrinin təmiri sahəsi üzrə ÜDM (mln manat) (**trade_vehicle**)
- Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə sahəsi üzrə ÜDM (mln manat) (**tourist_accom**)
- Sosial və digər xidmətlər sahəsi üzrə ÜDM (mln manat) (**social_serv**)

Şəkil 7. İki tərtibli ən kiçik kvadratlar üsulu ilə tənliklər sisteminin həlli (EViews nəticəsi)

Model iki tənlikdən ibarətdir. Birinci tənlik icmal büdcənin baza xərcləri və qeyri-neft ÜDM, ikinci tənlik isə, qeyri-neft ÜDM və icmal büdcənin qeyri-neft gəlirləri arasındakı əlaqəni əks etdirir. Bu tənliklər birgə sistem şəklində yerinə yetirilərək empirik nəticələr əldə olunur.

Cədvəl 2. Qeyri-neft ÜDM-nin icmal büdcənin baza xərclərindən asılılığı (EViews nəticəsi)

Dependent Variable: LOG(NON_OIL_GDP)

Method: Two-Stage Least Squares

Date: 09/09/24 Time: 11:45

Sample: 2007 2023

Included observations: 17

Instrument specification: LOG(BASE_EXP)

Constant added to instrument list

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
LOG(BASE_EXP)	1.199297	0.050083	23.94620	0.0000
C	-1.439388	0.497657	-2.892330	0.0112
R-squared	0.974508	Mean dependent var	10.46740	
Adjusted R-squared	0.972809	S.D. dependent var	0.514644	
S.E. of regression	0.084864	Sum squared resid	0.108028	
F-statistic	573.4203	Durbin-Watson stat	1.147506	
Prob(F-statistic)	0.000000	Second-Stage SSR	0.108028	
J-statistic	0.000000	Instrument rank	2	

Mənbə: EViews statistik proqram paketi

$$\text{LOG(NON_OIL_GDP)} = -1.44 + 1.20 * \text{LOG(BASE_EXP)} \quad (1)$$

Cədvəl 3. İcmal büdcənin qeyri-neft gəlirlərinin qeyri-neft ÜDM-indən asılılığı (EViews nəticəsi)

Dependent Variable: LOG(NON_OIL_REV)

Method: Two-Stage Least Squares

Date: 09/09/24 Time: 11:45

Sample: 2008 2023

Included observations: 16

Instrument specification: LOG(BASE_EXP)

Constant added to instrument list

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
LOG(NON_OIL_GDP)	1.177225	0.053755	21.89977	0.0000
C	-3.330349	0.566905	-5.874614	0.0000
R-squared	0.973387	Mean dependent var	9.074962	
Adjusted R-squared	0.971486	S.D. dependent var	0.532926	
S.E. of regression	0.089990	Sum squared resid	0.113376	
F-statistic	479.5998	Durbin-Watson stat	0.451672	
Prob(F-statistic)	0.000000	Second-Stage SSR	0.376224	
J-statistic	2.56E-36	Instrument rank	2	

Mənbə: EViews statistik program paketi

$$\text{LOG(NON_OIL_REV)} = -3.33 + 1.18 * \text{LOG(NON_OIL_GDP)} \quad (2)$$

İcmal büdcənin baza xərclərinin 1% artımı qeyri-neft ÜDM-ni 1.20% artırır. Bu isə, öz növbəsində icmal büdcənin qeyri-neft gəlirlərini 1.42% ($1.20 * 1.18 = 1.42$) artıracaqdır.

Nümunə. 2023-cü ilin icra edilmiş icmal büdcə məlumatları əsasında simulyasiyanı empirik olaraq yerinə yetirək:

$$\text{BASE_EXP}_{2023} = 39479.5 \text{ mln manat}$$

$$\text{NON_OIL_GDP}_{2023} = 77661.8 \text{ mln manat}$$

$$\text{NON_OIL_REV}_{2023} = 21968.3 \text{ mln manat}$$

$$\frac{21968.3 - 39479.5}{77661.8} * 100\% = -22.548\%$$

Əgər icmal büdcənin baza xərcləri 1% artarsa:

$$\text{BASE_EXP} = 39479.5 * 1.01 = 39874.30 \text{ mln manat}$$

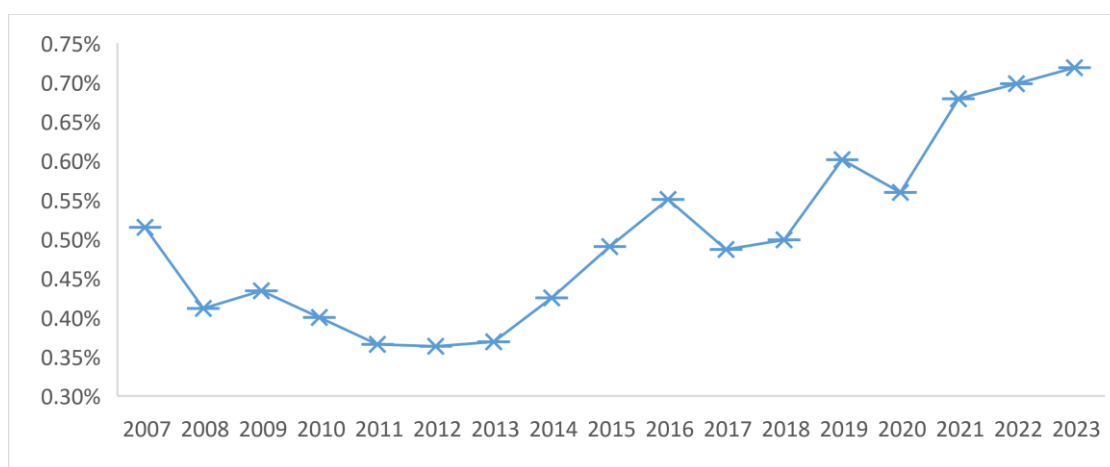
$$\text{NON_OIL_GDP} = 77661.8 * 1.012 = 78593.74 \text{ mln manat}$$

$$\text{NON_OİL_REV} = 21968.3 * 1.0142 = 22280.25 \text{ mln manat}$$

$$\frac{22280.25 - 39874.30}{78593.74} * 100\% = -22.386 \%$$

Digər bütün şərtlər sabit qaldığı halda, icmal büdcənin baza xərclərinin 1% artımı icmal büdcənin qeyri-neft baza kəsirinin qeyri-neft ÜDM-ə nisbətində sifra yaxınlaşma meyli göstərdiyini (ötən ilə nisbətən 0.72% yaxşılaşma) praktik olaraq ifadə edir.

Ümumilikdə icmal büdcənin baza xərclərinin 1% artımı icmal büdcənin qeyri-neft baza kəsirinin qeyri-neft ÜDM-ə nisbət göstəricisinin sifra yaxınlaşma meylinin son 4 ilə nəzər yetirdikdə ildən ilə artan tendensiya göstərdiyi müşahidə olunur.

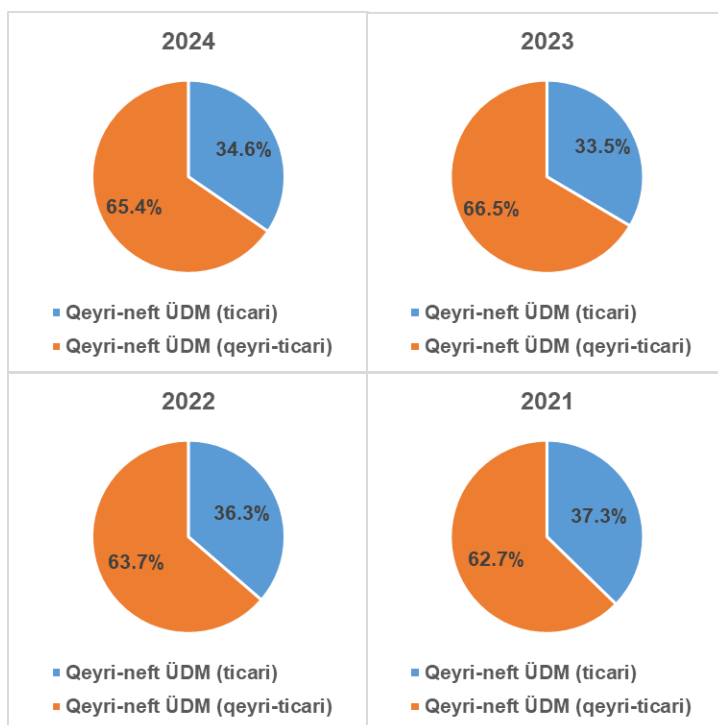

Şəkil 8. İcmal büdcənin baza xərclərinin 1% artımı icmal büdcənin qeyri-neft baza kəsirinin qeyri-neft ÜDM-ə nisbətində sifra yaxınlaşma meyli

Mənbə: Statistik məlumatlar əsasında hesablanmışdır.

İcmal büdcənin baza xərclərinin artımının icmal büdcənin qeyri-neft baza kəsirinin qeyri-neft ÜDM-ə nisbət göstəricisinin sifra yaxınlaşma meyli yuxarıdakı qrafiki təsvirdə 2007-2023-cü illər üzrə əks olunmuşdur. 2007-2013-cü illər aralığında bu sifra yaxınlaşma meyli azalmış, 2013-2017-ci illərdə ciddi artmışdır. 2017, 2018 və 2020-ci illərdə iqtisadi proseslərlə əlaqədar olaraq azalmalar olsa da, ümumilikdə icmal büdcənin baza xərclərinin artması kəsirin sifra yaxınlaşma meylini ildən ilə artırmışdır.

Yuxarıdakı təhlil və qiymətləndirmələr icmal büdcənin baza xərclərinin icmal büdcənin qeyri-neft baza kəsirinin qeyri-neft ÜDM-ə nisbət göstəricisinə təsirinin empirik nəticələrini ortaya qoydu. Əldə olunmuş nəticələrin qeyri-neft ÜDM-in strukturunun ticari və qeyri-ticari sahələri üzrə şərh edək.

Şəkil 9. Qeyri-neft ÜDM-in ticari və qeyri-ticari olmaqla dinamikası [26]

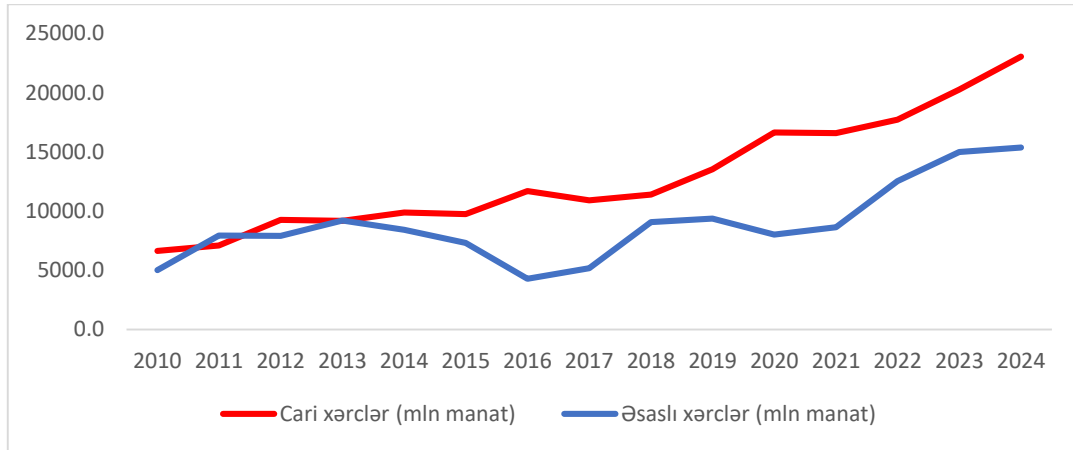
Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının məlumatları əsasında hazırlanmışdır.

Ticari qeyri-neft ÜDM: Qeyri neft-qaz sənayesi; Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq; Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı; İnformasiya və rabitə.

Qeyri-ticari qeyri-neft ÜDM: Tikinti; Ticarət və nəqliyyat vasitələrinin təmiri; Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə; Sosial və digər xidmətlər.

Diaqram illər üzrə qeyri-neft ÜDM-in strukturunda ticari və qeyri-ticari bölgünün faiz payının ciddi bir dəyişiklik nümayiş etdirmədiyini deməyə əsas verir. Həmçinin qeyri-ticari sahələrin daha yüksək paya sahib olduğu vurğuluna bilər.

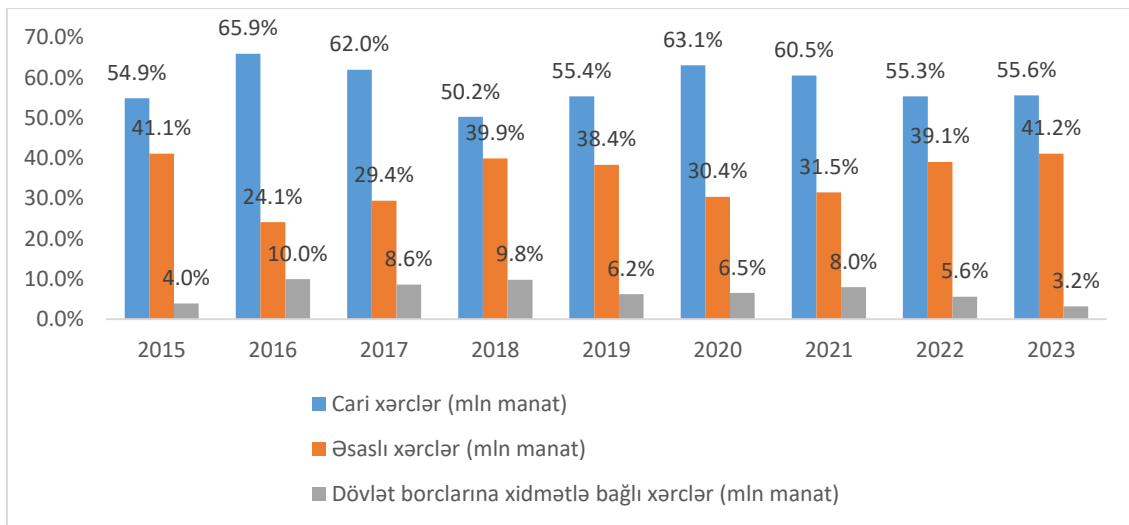
Təhlilin əsas mahiyyətinə uyğun olaraq icmal büdcənin əsas tərkib hissəsi olan və bir növ dövlətin fiskal alət hesab edilən dövlət büdcəsinin xərclərinin cari və əsaslı xərclərə görə bölgüsünün dinamikasına nəzər yetirək.

Şəkil 10. Dövlət büdcəsinin xərclərinin cari və əsaslı xərclər üzrə dinamikası

Mənbə: Statistik məlumatlar əsasında hazırlanmışdır.

Qrafiki təsvirə və statistik məlumatlara əsasən qeyd edə bilərik ki, ümumilikdə cari xərclər daha çox paya sahibdir. Əsaslı xərclər isə kəmiyyətcə 2015-ci illərdə ciddi azalmalarla müşahidə olunub. Bunu həmin dövrdə dünya bazarında neft-qaz qiymətlərinin kəskin aşağı düşməsi ilə əsaslandırma bilərik.

Şəkil 11. Dövlət büdcəsinin xərclərinin cari və əsaslı xərclər üzrə faiz payının dinamikası

Mənbə: Statistik məlumatlar əsasında hesablanmışdır.

Statistik təhlillər icmal büdcənin baza xərclərinin dəyişməsinin ticari və qeyri-ticari olmaqla qeyri-neft ÜDM-ə təsirlərinin ayrı-ayrılıqda qiymətləndirilməsi, eləcə də, ticari və qeyri-ticari olmaqla qeyri-neft ÜDM-in icmal büdcənin qeyri-neft gəlirlərinə təsirlərinin müəyyən edilməsi zərurətini yaradır.

Equation: T_TRADE_GDP Workfile: FISCAL POLICY::Budget\					Equation: T_NTRADE_GDP Workfile: FISCAL POLICY::Budget\														
View	Proc	Object	Print	Name	Freeze	Estimate	Forecast	Stats	Resids	View	Proc	Object	Print	Name	Freeze	Estimate	Forecast	Stats	Resids
Dependent Variable: LOG(TRADE_NO_GDP) Method: ARMA Maximum Likelihood (BFGS) Date: 09/17/24 Time: 15:36 Sample: 2006 2023 Included observations: 18 Convergence achieved after 9 iterations Coefficient covariance computed using outer product of gradients					Dependent Variable: LOG(NTRADE_NO_GDP) Method: ARMA Maximum Likelihood (BFGS) Date: 09/17/24 Time: 15:36 Sample: 2006 2023 Included observations: 18 Convergence achieved after 8 iterations Coefficient covariance computed using outer product of gradients														
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.	Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.										
LOG(BASE_EXP)	0.743126	0.070912	10.47949	0.0000	LOG(BASE_EXP)	0.949989	0.146193	6.498173	0.0000										
C	1.947095	0.735211	2.648348	0.0201	C	0.674769	1.425772	0.473266	0.6433										
T=2021	0.073728	0.035146	2.097792	0.0560	AR(1)	0.836081	0.206161	4.055473	0.0012										
AR(1)	0.897333	0.155113	5.785028	0.0001	SIGMASQ	0.007599	0.003289	2.310131	0.0366										
SIGMASQ	0.005767	0.002765	2.085557	0.0573															
R-squared	0.977597	Mean dependent var	9.233724		R-squared	0.980559	Mean dependent var	10.00680											
Adjusted R-squared	0.970704	S.D. dependent var	0.522059		Adjusted R-squared	0.976393	S.D. dependent var	0.643307											
S.E. of regression	0.089356	Akaike info criterion	-1.671362		S.E. of regression	0.098842	Akaike info criterion	-1.530744											
Sum squared resid	0.103799	Schwarz criterion	-1.424036		Sum squared resid	0.136777	Schwarz criterion	-1.332884											
Log likelihood	20.04225	Hannan-Quinn criter.	-1.637259		Log likelihood	17.77670	Hannan-Quinn criter.	-1.503462											
F-statistic	141.8208	Durbin-Watson stat	2.215421		F-statistic	235.3706	Durbin-Watson stat	1.640882											
Prob(F-statistic)	0.000000				Prob(F-statistic)	0.000000													
Inverted AR Roots	.90				Inverted AR Roots	.84													

Şəkil 12. İcmal büdcənin baza xərclərinin dəyişməsinin ticari və qeyri-ticari ÜDM-ə təsirlərinin ekonometrik model nəticəsi

Beləliklə, icmal büdcənin baza xərclərinin 1% artımı:

- ticari qeyri-neft ÜDM-i 0.74%;
- qeyri-ticari qeyri-neft ÜDM-i 0.95% artırır.

Cədvəl 4. Ticari və qeyri-ticari olmaqla qeyri-neft ÜDM-in artımının icmal büdcənin qeyri-neft gəlirlərinə təsiri

Dependent Variable: LOG(NON_OIL_REV)
 Method: ARMA Maximum Likelihood (BFGS)
 Date: 09/17/24 Time: 15:36
 Sample: 2004 2023
 Included observations: 20
 Convergence achieved after 7 iterations
 Coefficient covariance computed using outer product of gradients

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
LOG(TRADE_NO_GDP)	0.776090	0.295889	2.622906	0.0201
LOG(NTRADE_NO_GDP)	0.285929	0.148208	1.929243	0.0742
C	-1.042289	2.615608	-0.398488	0.6963
T=2005	0.084905	1.009673	0.084091	0.9342

AR(1)	0.853818	0.170917	4.995527	0.0002
SIGMASQ	0.002770	0.001179	2.350531	0.0339
R-squared	0.994936	Mean dependent var	8.792278	
Adjusted R-squared	0.993127	S.D. dependent var	0.758818	
S.E. of regression	0.062910	Akaike info criterion	-2.385630	
Sum squared resid	0.055407	Schwarz criterion	-2.086910	
Log likelihood	29.85630	Hannan-Quinn criter.	-2.327317	
F-statistic	550.0740	Durbin-Watson stat	1.017280	
Prob(F-statistic)	0.000000			
Inverted AR Roots	.85			

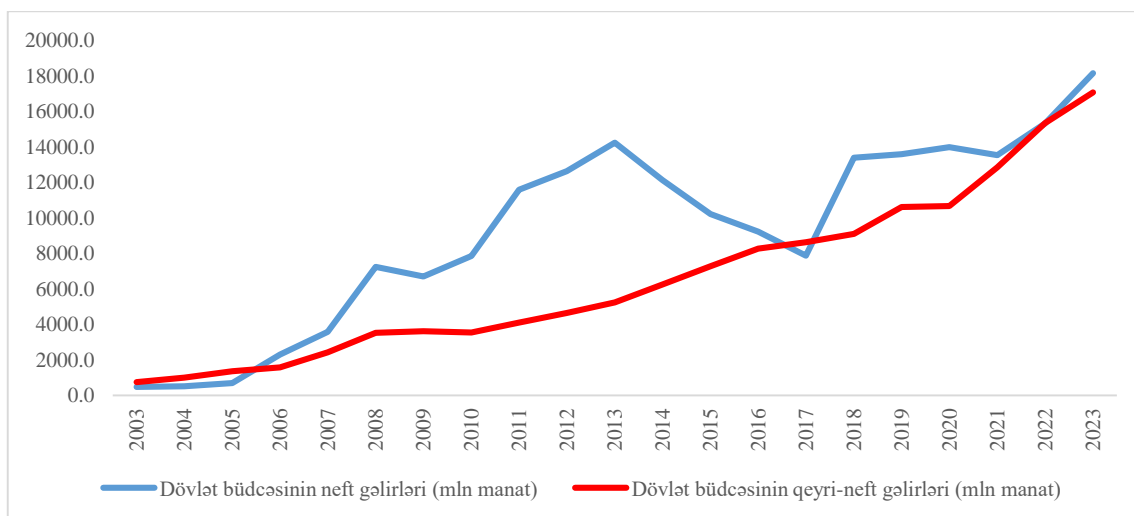
Mənbə: EViews statistik program paketi

$$\text{LOG(NON_OIL_REV)} = -1.04 + 0.78 * \text{LOG(TRADE_NO_GDP)} + 0.29 * \text{LOG(NTRADE_NO_GDP)} \quad (3)$$

Nəticələrə əsasən, ticari qeyri-neft ÜDM-in 1% artımı icmal büdcənin qeyri-neft gəlirlərini 0.78%, qeyri-ticari qeyri-neft ÜDM-in 1% artımı icmal büdcənin qeyri-neft gəlirlərini 0.29% artırır.

İCMAL BÜDCƏNİN QEYRİ-NEFT\QAZ GƏLİRLƏRİ VƏ DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN ƏSASLI XƏRCLƏRİNİN TƏHLİLİ

Dövlət büdcəsinin qeyri-neft gəlirlərinin dövlət büdcəsinin cari xərcləri ilə münasibətdə dinamikasının təhlil edilməsi üçün ilk öncə dövlət büdcəsinin gəlirlərinin neft və qeyri-neft sektoru olmaqla bölgüsünə diqqət edək.

Şəkil 13. Dövlət büdcəsinin gəlirləri (neft və qeyri-neft sektoru olmaqla, mln manat)

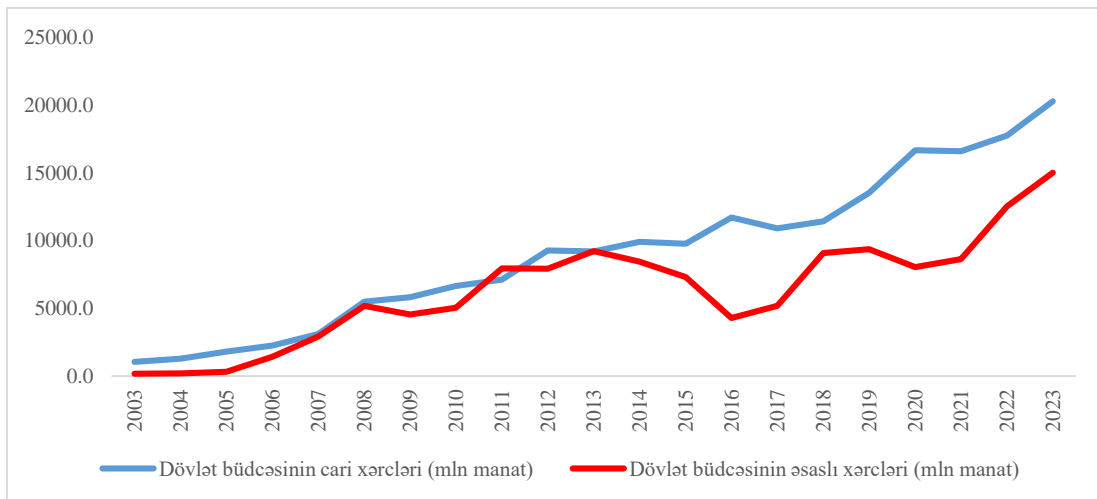
Mənbə: Statistik məlumatlar əsasında hazırlanmışdır.

2020-ci ildə Azərbaycanın dövlət büdcəsinin neft gəlirlərinin kəskin aşağı düşməsinin əsas səbəbləri qlobal pandemiya və neft bazarındakı dəyişikliklərlə əlaqədardır. Pandemiya dünya iqtisadiyyatına ciddi zərbə vurdu. Karantin tədbirləri və qlobal iqtisadi fəaliyyətin zəifləməsi neftə olan tələbatın azalmasına səbəb oldu və neftin qiyməti aşağı səviyyəyə düşdü. Pandemiyadan sonra neft bazarının bərpa edilməsi məqsədilə OPEC+ razılaşmasına əsasən Azərbaycanın neft hasilatı azaldıldı. Hasilatın azalması isə təbii olaraq ölkənin neft gəlirlərinin azalmasına səbəb oldu.

İndi isə, dövlət büdcəsinin xərclərinin strukturunu təhlil edək. Dövlət büdcəsinin xərclərinin strukturu cari xərclər, əsaslı xərclər və kreditlər üzrə borclara, faizlərə xidmət xərcləri və layihələrdə pay iştirakı daxil edilir.

Cari xərclər, o cümlədən əmək haqqı, əmək haqqına üstəlik, pensiya və başqa sosial müavinətlər və ödənişlər, malların satın alınması və başqa xidmətlər üzrə xərclər, faiz üzrə ödənişlər, qrantlar, subsidiyalar və cari köçürmələr;

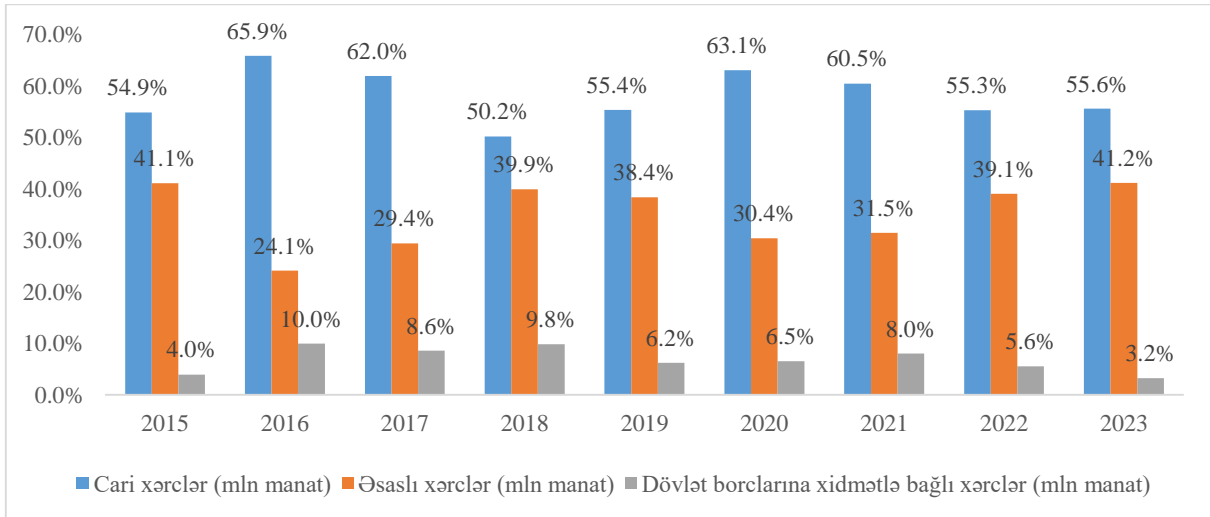
Əsaslı xərclər, o cümlədən əsas vəsaitlərin alınması, kapital qoyuluşları və səhmlərin alınması.

Şəkil 14. Dövlət büdcəsinin xərclərinin cari və əsaslı xərclər üzrə dinamikası

Mənbə: Statistik məlumatlar əsasında hazırlanmışdır.

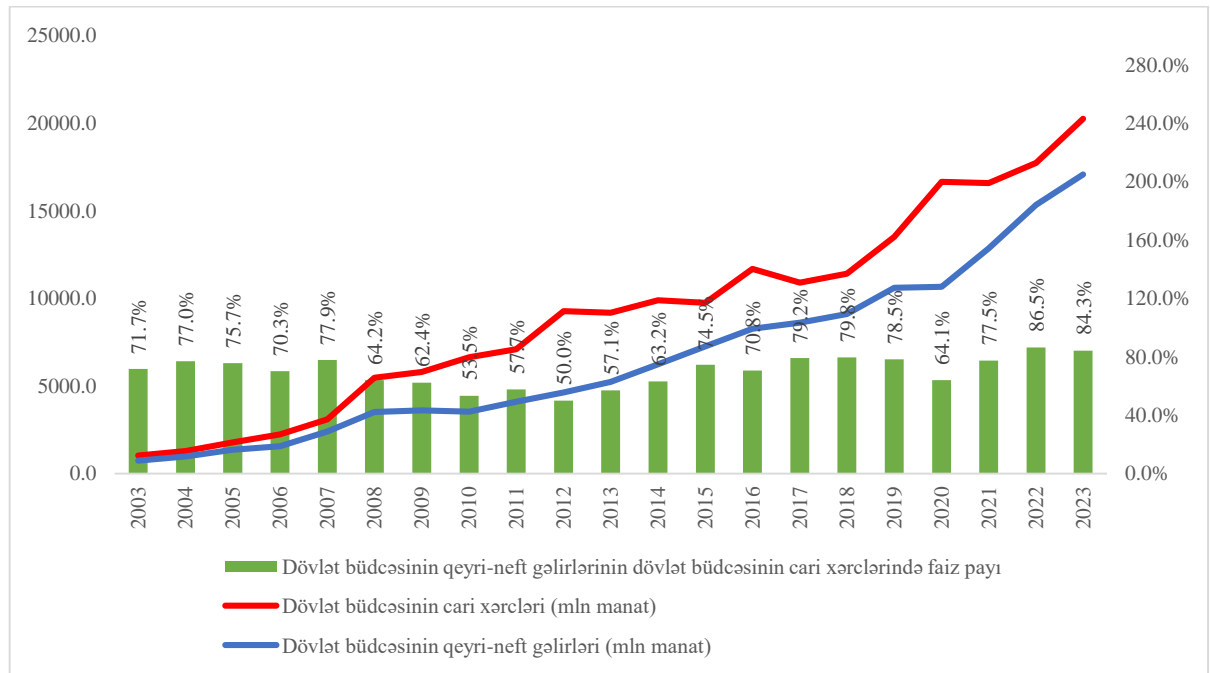
Qrafiki təsvirə və statistik məlumatlara əsasən qeyd edə bilərik ki, ümumilikdə cari xərclər daha çox paya sahibdir. Əsaslı xərclər isə kəmiyyətcə 2015-ci illərdə ciddi azalmalarla müşahidə olunub. Bunu həmin dövrdə dünya bazarında neft-qaz qiymətlərinin kəskin aşağı düşməsi ilə əsaslandırmaq mümkündür.

Şəkil 15. Dövlət büdcəsinin xərclərinin cari və əsaslı xərclər üzrə faiz payının dinamikası

Mənbə: Statistik məlumatlar əsasında hesablanmışdır.

Dövlət büdcəsinin xərc strukturu cari xərclərin daha böyük paya sahib olmaqla əsas təşkil etdiyini göstərir. Lakin son 5 ilə nəzər yetirdikdə bu payın ümumilikdə getdikcə azalması və dövlət büdcəsinin əsaslı xərclərinin artması müşahidə olunur.

Şəkil 16. Dövlət büdcəsinin qeyri-neft gəlirləri və dövlət büdcəsinin cari xərcləri

Mənbə: Statistik məlumatlar əsasında hesablanmışdır.

Dövlət büdcəsinin qeyri-neft gəlirləri və dövlət büdcəsinin cari xərclərinin qrafiki təsvirindən də görüldüyü kimi qəvlət büdcəsinin qeyri-neft gəlirləri ümumilikdə artan dinamika göstərir. Dövlət büdcəsinin qeyri-neft gəlirlərinin cari xərclərdə payı 2003-2007-ci illərdə 70%-77% aralığında müşahidə olunmuş, 2008-2015-ci illərdə bu faiz payı aşağı düşmüş, 2015-ci ildən etibarən yüksəlmişdir. Lakin 2020-ci ildə ciddi bir azalma baş vermişdir.

DÖVLƏT BORCUNUN ÜDM-Ə NİSBƏT GÖSTƏRİCİSİNİN TƏHLİLİ

Dövlət borcu - Azərbaycan Respublikası adından bağlanmış müqavilələrin öhdəlikləri üzrə ödənilməli olan borc;

Daxili dövlət borcu - Azərbaycan Respublikası adından Azərbaycan Respublikasının rezidentləri ilə bağlanmış müqavilələrin öhdəlikləri üzrə borc;

Xarici dövlət borcu - Azərbaycan Respublikası adından Azərbaycan Respublikasının qeyri-rezidentləri ilə bağlanmış müqavilələrin öhdəlikləri üzrə borc;

Məlumdur ki, dövlət tərəfindən bir sıra müəssisələrin borc öhdəliyinə dövlət zəmanəti verilir və istənilən halda sözügedən borc öhdəlikləri ilə bağlı risklərin qarşılınması dövlətə məxsusdur. Təhlil zamanı aşağıda adları keçən müəssisələrin illik maliyyə hesabatları əsasında onların qısamüddətli və uzunmüddətli borc öhdəlikləri təhlil olunmuşdur. Qeyd olunan dövlət müəssisələrinin tərkibi Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin dövlət borcu ilə bağlı statistik bülletenlərində qeyd olunan qurumlar və Azərbaycan İnvestisiya Holdinginin portfel şirkətləri əsasında müəyyən edilmişdir. Bunlar aşağıdakılardır:

- Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti (SOCAR)
- "Azərbaycan Dəmir Yolları" QSC (ADY)
- Azərbaycan Avtomobil Yolları Dövlət Agentliyi (AAYDA)
- "AqrarKredit" QSC
- "Cənub Qaz Dəhlizi" QSC
- "Azərbaycan Hava Yolları" QSC
- "AzerGold" QSC
- "Azərbaycan Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi" QSC
- "Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı" QSC
- "Bakı Metropoliteni" QSC (hesabat 2020-ci ili əhatə edir)
- Azərbaycan Beynəlxalq Bankı
- Azər Türk Bank

Cədvəl 5. Dövlət mülkiyyətində olan və paylarının (səhmlərinin) nəzarət zərfi dövlətə məxsus olan qurumların öhdəlikləri (borc və digər öhdəliklər) haqqında məlumat

mln manat

Qurum	Borc öhdəlikləri					
	2022			2023		
	Uzunmüddətli borc öhdəlikləri	Qısamüddətli borc öhdəlikləri	Cəmi borc öhdəlikləri	Uzunmüddətli borc öhdəlikləri	Qısamüddətli borc öhdəlikləri	Cəmi borc öhdəlikləri
Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti	11 590	19 384	30 974	12 297	19 571	31 868
"Azərbaycan Dəmir Yolları" QSC	1 452	826	2 278	-	-	

AAYDA	147	180	327	160	380	541
"AqrarKredit" QSC	11 914	-	11 914	11 252		11 252
"Cənub Qaz Dəhlizi" QSC	10 883	1 328	12 211	7 548		7 548
"Azərbaycan Hava Yolları" QSC	850	1 553	2 403	-	-	
"AzerGold" QSC	45	75	120	-	-	
"Azərbaycan Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi" QSC	4	42	47	169	37	206
"Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı" QSC	11	3	15	-	-	
"Bakı Metropoliteni" QSC (hesabat 2020-ci ili əhatə edir).		19	19	-	-	
Azərbaycan Beynəlxalq Bankı			747			1 203
Azər Türk Bank			343			210
			49 484			41 575
2022-2023-cü illər nəzərə alınmaqla YEKUN	46 409,8					

Mənbə: Qurumların maliyyə hesabatları [7-18]

Qeyd: 2023-cü il üzrə maliyyə hesabatları açıqlanmamış dövlət qurumlarında 2022-ci ilin hesabatları nəzərə alınmışdır.

Mövcud büdcə qaydasına əsasən dövlət borcunun ÜDM-ə nisbət göstəricisinin nəzarətdə saxlanması fiskal tənzimləməni müəyyən edən əsas parametrlərdən biridir. Qeyd olunmalıdır ki, dövlət borcunun tərkibində dövlət zəmanətli borclar bütün dövlət müəssisələri üzrə tam əks olunmur. Bu borclar aidiyyəti müəssisələrin öhdəliyi olsa da, zəmanəti dövlətə məxsusdur və müəyyən riskləri özündə ehtiva edir.

Belə ki, dövlətin ümumi öhdəlikləri birbaşa daxili və xarici borc, dövlət zəmanətli və digər borclar, habelə dövlət müəssisələrinin öhdəlikləri ilə birlikdə orta hesabla **46 409.8 mln manat** təşkil edir. Bu da hər zaman fiskal dayanıqlıq üçün risklər daşıyır.

Eyni zamanda makro-fiskal dayanıqlılıq təhlil edərkən ölkənin xalis maliyyə aktivlərini də təhlil etmək zəruridir. "Büdcə sistemi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən xalis maliyyə aktivləri dedikdə Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun vəsaitinin qalığı, vahid xəzinə hesabının qalığı, vahid xəzinə hesabının idarəetməyə verilmiş vəsaitləri, Azərbaycan Respublikasının adından bağlanmış müqavilələrin öhdəlikləri üzrə

xarici dövlətlər tərəfindən ödənilməli olan borc və dövlət müəssisələrinin dövlət büdcəsi qarşısında öhdəliklərinə xidmət üzrə cari ilə düşən məbləğin cəmi ilə daxili və xarici dövlət borcunun ümumi məbləğinin fərqi başa düşülür.

Cədvəl 6. Azərbaycan Respublikasının xalis maliyyə aktivləri haqqında məlumat

Milyon AZN	2020	2021	2022	2023
Aktivlər	129735.5	134167.1	141471.1	153183.2
Depozitlər	8800.2	7673.5	8278.4	8139.1
<i>Mərkəzi Bank</i>	4921.3	4004.6	4198.1	3570.4
<i>Kommerisya bankları</i>	3878.9	3668.8	4080.3	4568.7
Borc qiymətli kağızlar (Dövlət Neft Fondu)	74059.3	76542.7	83357.1	95318.5
Shares and equity	46876.0	49951.0	49835.6	49725.6
Öhdəliklər	-17730.7	-17142.9	-25173.0	-26846.3
Mərkəzi Bankın kreditləri	-221.2	-243.7	-222.2	-365.4
Kommersiya banklarının kreditləri	-1561.9	-1883.5	-3966.9	-4655.4
Daxili istiqrazlar	-1712.2	-2500.2	-4161.5	-6377.4
Daxili kreditlər			-9314.3	-9351.0
Xarici istiqrazlar	-5419.4	-4483.4	-3888.4	-3888.4
Xarici istiqrazlar, USD	-3187.9	-2637.3	-2287.3	-2287.3
Xarici kreditlər	-10377.8	-9915.6	-7586.6	-6864.1
Xarici kreditlər, USD	-6104.6	-5832.7	-4462.7	-4037.7
Xalis maliyyə aktivləri	112004.9	117024.2	116298.1	126336.9

Mənbə: Cədvəl İMF-in financial programming modeli əsasında hazırlanmışdır

Qeyd olunmalıdır ki, xalis maliyyə aktivləri hesablanarkən, dövlət borcunun ÜDM-ə nisbət göstəricisi hesablanmasında olduğu kimi daxili və xarici dövlət borcunun ümumi məbləğində dövlət zəmanətli və digər borclar daxil edilməmişdir.

NƏTİCƏ

Əlbəttə ki, icmal büdcənin baza xərcləri qeyri-neft ÜDM-in əsas hərəkətverici amillərindən olsa da, onun bütün dinamikasını özündə şərtləndirmir. Yəni, qeyri-neft ÜDM-i ancaq icmal büdcənin baza xərclərindən asılı qiymətləndirmək və proqnozlaşdırmaq zamanı xəta payı yüksəkdir. Yuxarıda yerinə yetirilmiş qiymətləndirmələr digər şərtlər sabit olduğu təqdirdə, icmal büdcənin baza xərclərinin 1% artımına qeyri-neft ÜDM-in nə qədər təsir göstərdiyini müəyyən etməyə imkan verir. Eləcə də, dolaylı olaraq icmal büdcənin qeyri-neft gəlirlərinin dəyişməsinə xarakterizə edir. Həmçinin, icmal büdcənin baza xərclərinin dəyişməsinin ticari və qeyri-ticari olmaqla qeyri-neft ÜDM-ə təsirləri və ticari və qeyri-ticari olmaqla qeyri-neft ÜDM-in icmal büdcənin qeyri-neft gəlirlərinə təsirləri empirik olaraq qiymətləndirilmişdir.

Beləliklə yerinə yetirilmiş təhlil və qiymətləndirmələrdən aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

- İcmal büdcənin baza xərclərinin 1% artımı qeyri-neft ÜDM-i 1.20% artırır. Bu isə, öz növbəsində icmal büdcənin qeyri-neft gəlirlərini 1.42% artıracaqdır. Nəticədə icmal büdcənin qeyri-neft baza kəsrinin qeyri-neft ÜDM-ə nisbət göstəricisi sıfıra yığılma meyli göstərəcəkdir.
- Qeyri-neft ÜDM-də qeyri-ticari sektorun payının ticari sektora nəzərən kifayət qədər böyük olması, eləcə də, ekonometrik modeldən əldə olunan əmsallar göstərir ki, icmal büdcənin baza xərclərinin artımı qeyri-ticari qeyri-neft ÜDM-in daha çox artımına səbəb olur.
- Ticari qeyri-neft ÜDM-in 1% artımı icmal büdcənin qeyri-neft gəlirlərini 0.78% artırdığı halda, qeyri-ticari qeyri-neft ÜDM-in 1% artımı 0.29% artıma səbəb olur. Bu isə, icmal büdcənin qeyri-neft gəlirlərinin ticari qeyri-neft ÜDM-dən daha ciddi asılı olduğunu deməyə əsas verir.
- 2020-ci ildən etibarən dövlət büdcəsinin əsaslı xərcləri artan dinamika izləmiş, bununla da dövlət büdcəsinin xərclərinin strukturunda əsaslı xərclərin payı yüksəlmişdir. Eyni zamanda, bu nöqtəyi-nəzərdən çıxış etsək, 2020-ci ildən dövlət büdcəsinin qeyri-neft gəlirləri nəzərə çarpacaq artım dinamikasına keçərək son 2022-2023-cü illərdə dövlət büdcəsinin cari xərclərinin 84%-87%-ni əhatə etmişdir.
- Əməliyyat lövbərinə uyğun olaraq dövlət büdcəsinin qeyri-neft gəlirlərinin dövlət büdcəsinin cari xərclərində faiz payının artan dinamikasının davam etdirilməsi tövsiyə olunur.
- Büdcə kəsrinin daxili borclanma (qiymətli kağızlar) hesabına bağlanması iqtisadiyyatda likvidliyin azalmasına səbəb olur və Dövlət Neft Fondunun vəsaitlərinin iqtisadiyyata inyeksiya edilməsi inflyasiya riskini artırır.
- Büdcə qaydasına əsasən dövlət borcunun ÜDM-ə nisbət göstəricisində azalma qeydə alınsa da, yuxarıda qeyd olunan qurumların maliyyə hesabatlarına əsasən göstərilən qısa və uzunmüddətli borcları, borc qiymətli kağızları borc öhdəliyi kimi (dövlət zəmanəti ilə götürülmüş borclar nəzərə alınmaqla) dövlətin makro-fiskal dayanıqlılığı üçün risk daşımaqdadır. Belə ki, nisbət göstəricisinin hesablanmasında yer alan dövlət borcunun tərkib hissəsinə son dövrlər üzrə ancaq bir neçə dövlət müəssisənin dövlət zəmanəti ilə əldə edilmiş borcları daxil edilmişdir, digər müəssisələrin dövlət zəmanəti ilə alınmış borcları dövlət borcunda öz əksini tapmamışdır.

Qeyd olunmalıdır ki, digər borcların nisbət göstəricidə yer alan dövlət borcunun tərkibinə daxil edilməsi dövlət büdcəsində həmin borcalara xidmət ilə bağlı xərclərin nəzərdə tutulmasını zəruri edir. Xalis maliyyə aktivləri hesablanarkən daxili və xarici borcun tərkibinə dövlət zəmanətli və digər borc öhdəlikləri daxil ediləcəyi təqdirdə maliyyə aktivlərinin əhəmiyyətli dərəcədə azalacağı məlum olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023-cü illər üzrə dövlət büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu
2. "Azərbaycan Respublikasında dövlət borcunun idarə edilməsinə dair orta və uzun müddət üçün Strategiya"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2018-ci il 24 avqust tarixli 424 nömrəli Sərəncamı.
3. "Azərbaycan Respublikasında dövlət borcunun idarə edilməsinə dair orta və uzun müddət üçün Strategiyanın 2022–2025-ci illər üzrə yenilənməsi çərçivəsi"nin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2022-ci il 30 dekabr tarixli 3702 nömrəli Sərəncamı.
4. "İcmal büdcənin qeyri-neft baza kəsininin qeyri-neft ümumi daxili məhsula nisbət göstəricisinin və dövlət borcunun ümumi daxili məhsula nisbət göstəricisinin ortamüddətli dövr üzrə hədəflənən yuxarı hədlərinin, habelə 2024-cü ilin sonuna hədəflənən icmal büdcənin qeyri-neft baza kəsininin qeyri-neft ümumi daxili məhsula nisbət göstəricisinin yuxarı həddinin müəyyən edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2023-cü il 24 oktyabr tarixli 2332 nömrəli Fərmanı
5. Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi Dövlət Borcunun və Maliyyə Öhdəliklərinin İdarə Edilməsi Agentliyi. Dövlət borcu üzrə statistik bülleten, 2023-cü il.
6. Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi Dövlət Borcunun və Maliyyə Öhdəliklərinin İdarə Edilməsi Agentliyi. Dövlət borcu üzrə statistik bülleten, 2024-cü ilin 1-ci yarımili.
7. Azərbaycan Beynəlxalq Bankı. Konsolidə edilmiş maliyyə hesabatları 2022-2023.
8. Azər Türk Bank. Konsolidə edilmiş maliyyə hesabatları 2022-2023.
9. Azərbaycan Avtomobil Yolları Dövlət Agentliyi. Konsolidə edilmiş maliyyə hesabatları 2022-2023.
10. "Aqrarkredit" QSC bank olmayan kredit təşkilatı. Konsolidə edilmiş maliyyə hesabatları 2022-2023.
11. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti. Konsolidə edilmiş maliyyə hesabatları 2022-2023.
12. "Azərbaycan Dəmir Yolları" QSC. Konsolidə edilmiş maliyyə hesabatları 2022-2023.
13. "Azərbaycan Hava Yolları" QSC. Konsolidə edilmiş maliyyə hesabatları 2022-2023.
14. "AzerGold" QSC. Konsolidə edilmiş maliyyə hesabatları 2022-2023.
15. "Azərbaycan Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi" QSC. Konsolidə edilmiş maliyyə hesabatları 2022-2023.
16. "Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı" QSC. Konsolidə edilmiş maliyyə hesabatları 2022-2023.
17. Bakı Metropoliteni" QSC. Konsolidə edilmiş maliyyə hesabatı 2020. Konsolidə edilmiş maliyyə hesabatları 2022-2023.
18. "Cənub Qaz Dəhlizi" QSC. Konsolidə edilmiş maliyyə hesabatları 2022-2023.
19. Davoodi H.R., P. Elger, A. Fotiou, D. Garcia-Macia, A. Lagerborg, W. R. Lam, Sh. Pillai. Fiscal rules at a glance: an update 1985—2021. Fiscal Affairs Department International Monetary Fund. Technical manual, 138p.
20. Davoodi H.R., P. Elger, A. Fotiou, D. Garcia-Macia, X. Han, A. Lagerborg, W.R. Lam, P. Medas. 2022. "Fiscal Rules and Fiscal Councils: Recent Trends and Performance during the Pandemic", IMF Working Paper No.22/11, International Monetary Fund, Washington, D.C.
21. Eyraud L, Gbohoui W, Medas P. A. A new fiscal framework for resource-rich countries. IMF Working Papers, Volume 2023: Issue 230.

22. Government finance statistics manual 2014. Washington, D.C. : International Monetary Fund, 2014.
23. Gross debt position. International Monetary Fund.
24. International Monetary Fund (IMF). 2024. Fiscal Monitor: Fiscal Policy in the Great Election Year. Washington, DC: IMF, April.
25. www.azstat.gov.az Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi
26. www.cbar.az Azərbaycan Mərkəzi Bankı

АНАЛИЗ БЮДЖЕТНЫХ ПРАВИЛ И ФИСКАЛЬНОЙ СТАБИЛЬНОСТИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

**Вусал Гасымлы,
Орхан Садыгов,
Арзу Сулейманов**

Резюме

Представленная статья анализирует фискальную политику и бюджетные правила экономики Азербайджана, оценивая текущую ситуацию. Она оценивает (i) соотношение ненефтяного первичного дефицита консолидированного бюджета к ненефтяному валовому внутреннему продукту (ВВП) и (ii) соотношение государственного долга к ВВП на основе эконометрических оценок. Оценки основаны на официальных статистических данных из фискального блока за период с 2003 по 2023 годы.

Дополнительно была проанализирована распределение ненефтяного и негазового валового внутреннего продукта (ВВП) по различным экономическим секторам. Мультипликаторные коэффициенты для этих секторов были рассчитаны на основе модели "вход-выход", и эконометрическая оценка проанализировала влияние изменений первичных расходов консолидированного бюджета на коммерческий и некомерческий ВВП.

Проведенный анализ и оценки учитывали мировую практику, особенно методологические подходы Международного валютного фонда (МВФ) и опыт различных стран.

В результате были получены следующие выводы: (i) соотношение ненефтяного первичного дефицита консолидированного бюджета к ненефтяному ВВП демонстрирует тенденцию к нулю; (ii) увеличение первичных расходов консолидированного бюджета приводит к большему увеличению неналогового ненефтяного ВВП; (iii) ненефтяные доходы консолидированного бюджета более существенно зависят от коммерческого ненефтяного ВВП; (iv) в соответствии с операционными рамками продолжается увеличение доли ненефтяных доходов в текущих расходах государственного бюджета; (v) хотя в соответствии с бюджетным правилом зафиксировано снижение соотношения государственного долга к ВВП, исключение долгов, взятых под государственные гарантии, из государственного долга создает риски для макрофискальной стабильности государства.

Ключевые слова: Фискальные правила, бюджетные правила, дефицит бюджета без учета нефтяного дохода, ВВП без учета нефтяного дохода, государственный долг, гарантированный государством долг.

ANALYSIS OF BUDGET RULES AND FISCAL STABILITY IN AZERBAIJAN

**Vusal Gasimli,
Orkhan Sadigov,
Arzu Suleymanov**

Abstract

The presented article analyzes the fiscal policy and budget rules for the Azerbaijani economy, examining the current situation. It evaluates (i) the ratio of the consolidated budget's non-oil primary deficit to non-oil gross domestic product; and (ii) the ratio of public debt to gross domestic product based on econometric assessments. The evaluations utilize official statistical data from the fiscal block covering the period from 2003 to 2023.

Additionally, the distribution of non-oil/gas Gross Domestic Product (GDP) across various economic sectors has been analyzed. The multiplier coefficients for these sectors have been calculated based on the Input-Output model, and the effects of changes in the consolidated budget's primary expenditures on commercial and non-commercial GDP have been assessed econometrically.

The conducted analysis and evaluations have taken into account world practices, particularly the methodological approaches of the International Monetary Fund (IMF) and the experiences of various countries.

As a result, the following findings were obtained: (i) the ratio of the consolidated budget's non-oil primary deficit to non-oil GDP exhibits a tendency to converge to zero; (ii) an increase in the consolidated budget's primary expenditures leads to a greater increase in non-commercial non-oil GDP; (iii) the non-oil revenues of the consolidated budget are more significantly dependent on commercial non-oil GDP; (iv) in line with the operational framework, the increasing dynamics of the share of non-oil revenues in the state budget's current expenditures continues; (v) although a reduction in the ratio of public debt to GDP has been recorded according to the budget rule, the exclusion of debts taken on state guarantees from the public debt poses risks to the state's macro-fiscal stability.

Keywords: Fiscal rules, budget rules, non-oil base budget deficit, non-oil GDP, public debt, publicly guaranteed debt.

Məqalə redaksiyaya daxil olub: 11.10.2024

Çapa qəbul olunub: 05.12.2024